

Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Τόμ. 9, Αρ. 2Α (2017)

Ο Σχεδιασμός της Μάθησης

Τόμος 2, Μέρος Α

Πρακτικά

9^ο Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή
& εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Αθήνα, 23 – 26 Νοεμβρίου 2017

Ο Σχεδιασμός της Μάθησης

Επιμέλεια
Αντώνης Λιοναράκης
Σύλβη Ιωακειμίδου
Μαρία Νιάρη
Γκέλη Μανούσου
Τόνια Χαρτοφύλακα
Σοφία Παπαδημητρίου
Άννα Αποστολίδου

ISBN 978-618-82258-7-9
ISBN SET 978-618-82258-5-5

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Ελληνικό Δίκτυο Ανοικτής & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης

Η επίδραση των προσδοκιών στη μαθησιακή
διεργασία και το Φαινόμενο Golem.

ΚΛΕΟΝΙΚΗ ΤΑΒΟΥΚΤΣΗ, ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ,
ΑΝΤΩΝΙΑ-ΜΑΡΙΑ ΧΑΡΤΟΦΥΛΑΚΑ

doi: [10.12681/icodl.1376](https://doi.org/10.12681/icodl.1376)

Η επίδρασή των προσδοκιών στη μαθησιακή διεργασία και το Φαινόμενο Golem

The impact of expectations in the learning process and the Golem Effect

<p>Κλεονίκη Ταβουκτσή Εκπαιδευτικός Med. ΕΑΠ kleoniki_tav@hotmail.com</p>	<p>Ευαγγελία Μανούσου Εκπαιδευτικός Μέλος ΣΕΠ ΕΑΠ manousoug@gmail.com</p>	<p>Αντωνία-Μαρία Χαρτοφύλακα Μέλος ΣΕΠ ΕΑΠ thartofylaka@digimagix.gr</p>
--	---	--

Abstract

The Golem Effect is a psychological phenomenon of self-fulfilling prophecy that can affect learning process. It is the negative version of the Pygmalion Phenomenon, where low/negative expectations lead to poor performance. This study attempts a literature overview of various studies on the impact of expectations in the learning process in typical education as well as in distance learning. It presents the role of expectations and motivation in the learning process, analyzes the phenomenon of Pygmalion and conceptually clarifies the Golem Effect. Finally, the critical role of negative expectations is identified and conclusions are drawn in order to avoid it.

Keywords: *expectations, learning motivation, high/positive expectations - Pygmalion Effect, low/negative expectations - Golem effect*

Περίληψη

Το φαινόμενο Golem αποτελεί ένα ψυχολογικό φαινόμενο αυτό-εκπληρούμενης προφητείας που δύναται να επηρεάσει τη μαθησιακή επίδοση. Είναι η αρνητική εκδοχή του Φαινομένου του Πυγμαλίωνα, όπου οι χαμηλές/αρνητικές προσδοκίες οδηγούν σε χαμηλές επιδόσεις. Σε αυτή την εργασία επιχειρείται μια βιβλιογραφική επισκόπηση διάφορων ερευνών που αφορούν την επίδραση των προσδοκιών στη μαθησιακή διεργασία στην τυπική και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Παρουσιάζεται ο ρόλος των προσδοκιών και των κινήτρων στη διαδικασία μάθησης, αναλύεται το φαινόμενο του Πυγμαλίωνα και αποσαφηνίζονται εννοιολογικά το Φαινόμενο Golem. Τέλος, εντοπίζεται ο κρίσιμος ρόλος των αρνητικών προσδοκιών και εξάγονται συμπεράσματα αποφυγής του.

Λέξεις-κλειδιά: *προσδοκίες, κίνητρα μάθησης, υψηλές/θετικές προσδοκίες - Φαινόμενο Πυγμαλίων, χαμηλές/αρνητικές προσδοκίες - Φαινόμενο Golem*

Εισαγωγή

Οι μεταβολές στη σημερινή εποχή είναι τόσο μεγάλες και συνεχείς, ώστε αναπόφευκτα ο κάθε εκπαιδευτικός επιβάλλεται να επαναπροσδιορίσει τη στάση του και να βρει μία νέα θέση μέσα στο σύγχρονο παγκόσμιο σκηνικό. Σύμφωνα με το αναλυτικό προγράμματα σπουδών του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων ο εκπαιδευτικός για να ανταποκριθεί στο δύσκολο έργο του απαιτείται να είναι ολοκληρωμένος άνθρωπος, θετικός παρατηρητής και

απροκατάληπτος μορφωτής. Για να επιτευχθεί, δηλαδή, η ελεύθερη, υπεύθυνη και ενεργή συμμετοχή του εκπαιδευόμενου στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό γίνεσθαι ο διδάσκοντας οφείλει να ενθαρρύνει και να στηρίξει τους μαθητές στην απόκτηση των απαραίτητων δεξιοτήτων. Πώς όμως επιτυγχάνεται αυτή η ενθάρρυνση; Επηρεάζουν οι προσδοκίες του εκπαιδευτικού την απόδοση του μαθητή; Η παρούσα εργασία αφορμάται από τα παραπάνω ερωτήματα και προσπαθεί να διερευνήσει το ρόλο των προσδοκιών στην μαθησιακή διαδικασία και πορεία. Στο πλαίσιο αυτό πραγματοποιείται βιβλιογραφική επισκόπηση ελληνικών και ξένων εμπειρικών ερευνών σχετικά με ρόλο των προσδοκιών στη μαθησιακή διεργασία για να αναδειχθεί ο ρόλος του ανθρώπινου παράγοντα και η συμβολή των θετικών και αρνητικών συναισθημάτων του στη μαθησιακή διεργασία. Πιο συγκεκριμένα, πραγματοποιείται διερεύνηση του Φαινομένου Golem, που αφορά στη σημασία της αποθάρρυνσης και των χαμηλών ή αρνητικών προσδοκιών. Αξίζει να σημειωθεί ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο που σπανίως μελετάται σε εκπαιδευτικά περιβάλλοντα. Επομένως, η βιβλιογραφία επ' αυτού είναι περιορισμένη γενικά και ειδικότερα στο πεδίο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Προκειμένου, λοιπόν, να γίνει κατανοητό το φαινόμενο είναι απαραίτητο να πραγματοποιηθεί μια θεωρητική παρουσίαση του ρόλου των προσδοκιών και του φαινομένου του Πυγμαλίωνα που αφορά στην θετική επίδραση των προσδοκιών.

Στο σημείο αυτό αξίζει να παραθέσουμε ένα προβληματισμό σε σχέση με τους όρους χαμηλές και αρνητικές προσδοκίες. Το φαινόμενο Golem δύναται να μεταφραστεί είτε ως η επίδραση των χαμηλών προσδοκιών στις επιδόσεις ενός ατόμου είτε ως η επίδραση των αρνητικών προσδοκιών στις επιδόσεις ενός ατόμου. Στη διπλωματική εργασία που πραγματοποιήθηκε για τη διερεύνηση αυτού του φαινομένου χρησιμοποιήσαμε τον όρο «αρνητικές προσδοκίες». Επιλέχθηκε ο όρος αυτός καθώς μελετήσαμε την αρνητική πλευρά της αυτό-εκπληρούμενης προφητείας και κυρίως την ύπαρξη αρνητικών προσδοκιών των φοιτητών (προσδοκίες φόβου και αποτυχίας). Στην παρούσα όμως, εργασία θα χρησιμοποιηθούν και οι δύο όροι (χαμηλή - αρνητική προσδοκία).

Σκοπός, της παρούσας εργασίας είναι μέσα από τη διερεύνηση των προσδοκιών να αποσαφηνιστεί το Φαινόμενο Golem για να μπορέσει να διερευνηθεί και να αντιμετωπιστεί μελλοντικά η ύπαρξη του σε περιβάλλοντα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης.

Οι προσδοκίες μπορούν να επηρεάσουν την έκβαση γεγονότων, όπως προσδιορίζεται στο φαινόμενο της αυτό-εκπληρούμενης προφητείας (self-fulfilling prophecy) ή Φαινόμενο του Πυγμαλίωνα. Στο πλαίσιο αυτό, αλλά στην αρνητική εκδοχή προσδοκιών συναντάμε και το φαινόμενο Golem. Πρόκειται για ένα ψυχολογικό φαινόμενο στο οποίο οι χαμηλές-αρνητικές προσδοκίες που δέχεται ένα άτομο είτε από τους άλλους είτε από το ίδιο τον ίδιο του τον εαυτό, οδηγούν το άτομο σε χαμηλότερες επιδόσεις. Είναι δηλαδή, η αρνητική έκφανση της αυτό-εκπληρούμενης προφητείας, όπου φαίνεται ο αρνητικός αντίκτυπος που δύνανται να έχουν οι χαμηλές-αρνητικές προσδοκίες στην απόδοση των ανθρώπων (Ο' Leary, 2010· Reynolds, 2007). Σε κάθε στάδιο της ζωής ενός ατόμου υπάρχουν οι προσδοκίες των «σημαντικών άλλων» όπως οι προσδοκίες του εκπαιδευτικού, οι προσδοκίες του επιβλέποντος στην εργασία, οι προσδοκίες των φίλων και της οικογένειας αλλά και οι προσδοκίες που έχει ένα άτομο για τον εαυτό του. Αυτές οι προσδοκίες επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τη συμπεριφορά του ατόμου και το αποτέλεσμα των ενεργειών του. Η επιρροή των προσδοκιών κάποιου είναι ισχυρότερη όταν προέρχονται από πρόσωπα στενής συναισθηματικής επαφής, τους «σημαντικούς άλλους» (Κουτελέκος

& Χαλιάσος, 2014· Μπασέτας, 2010). Στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση ως «σημαντικό άλλο» θεωρούμε τον Καθηγητή-Σύμβουλο.

Οι προσδοκίες και τα κίνητρα στην εκπαιδευτική διεργασία

Για να μπορέσει, όμως, να διερευνηθεί ο ρόλος των προσδοκιών στην εκπαιδευτική διαδικασία προέχει αρχικά, ο εννοιολογικός προσδιορισμός της προσδοκίας και ο διαχωρισμός της προσδοκίας από τον όρο «κίνητρο» με τον οποίο υπάρχει συχνά σύγχυση. Με την έννοια «προσδοκία» ορίζεται η σχηματιζόμενη αντίληψη για μελλοντικές καταστάσεις ή μελλοντικά αποτελέσματα, σχετικά με σκοπούς και στόχους που επιθυμεί ένα άτομο να εκπληρώσει (Μπασέτας, 2010). Όπως αναφέρει ο Bandura (1977) μια προσδοκώμενη έκβαση νοείται ως η εκτίμηση ενός ατόμου ότι μια συγκεκριμένη συμπεριφορά θα επιφέρει ορισμένα αποτελέσματα. Η αναμονή αυτής της πιθανής έκβασης εμπεριέχει συγχρόνως συναισθήματα φόβου και ελπίδας. Μια προσδοκία, δηλαδή, δύναται να επηρεάσει τη συμπεριφορά του ατόμου τόσο στο παρόν όσο και στο μέλλον. Οι προσδοκίες αυτές δεν κληρονομούνται αλλά είναι επίκτητες και λειτουργούν ως έναυσμα για την εκπλήρωση των σκοπών και των στόχων ενός σπουδαστή και ως κινήτριο δύναμη για δράση (Κουτελέκος & Χαλιάσος, 2014· Μπασέτας, 2010).

Οι προσδοκίες επηρεάζουν έντονα τη μαθησιακή συμπεριφορά. Πιο συγκεκριμένα, οι προσδοκίες των μαθητών δύνανται να συμβάλλουν ή να εμποδίσουν την ανάπτυξη των δυνατοτήτων τους για αυτονομία. Επιπλέον, διερευνώντας τις προσδοκίες των σπουδαστών, ο διδάσκοντας μπορεί να έχει πρόσβαση στην «ετοιμότητα» των σπουδαστών για αυτονομία, ώστε να τους δώσει την κατάλληλη υποστήριξη (Hurd, 2005).

Στην παιδαγωγική επιστήμη οι προσδοκίες δεν ταυτίζονται με τα κίνητρα αλλά συνδέονται άμεσα με αυτά (Bandura, 1977· Κωσταρίδου-Ευκλείδη, 2012). Συγκεκριμένα, στη μαθησιακή διεργασία οι προσδοκίες αποτελούν ένα σημαντικό παράγοντα του κινήτρου για επίδοση (Μπασέτας, 2010· Κωσταρίδου-Ευκλείδη, 2012· Παπαδόπουλος, 1994, όπως αναφ. στο Μπασέτας, 2010). Τόσο οι προσδοκίες των άλλων όσο και οι προσδοκίες του ίδιου του σπουδαστή συντελούν στη δημιουργία και τη δραστηριοποίηση κινήτρων μάθησης (Schiefele, 1985). Το κίνητρο επίδοσης και απόδοσης, δηλαδή, εξαρτάται άμεσα από την προσδοκία ως ελπίδα για επιτυχία και από το φόβο για αποτυχία. Στην περίπτωση, λοιπόν, όπου οι προσδοκίες του ατόμου εμπεριέχουν την ελπίδα για επιτυχία, το άτομο λαμβάνει την ώθηση για βελτίωση της επίδοσής του. Αντιθέτως, όταν υπάρχει ο φόβος για αποτυχία, δηλαδή, οι προσδοκίες κάποιου λαμβάνουν αρνητική διάσταση, το άτομο αποδυναμώνει, αποσυντονίζεται και απωθεί κάθε ενέργεια ή προσπάθεια για βελτίωση της επίδοσής του (Bandura, 1977· Κουτελέκος & Χαλιάσος, 2014· Κωσταρίδου-Ευκλείδη, 2012· Schiefele, 1985).

Επομένως, οι προσδοκίες μπορούν να διαχωριστούν σε θετικές και αρνητικές προσδοκίες, δηλαδή, θετικές και αρνητικές στάσεις που καθορίζουν τη συμπεριφορά του σπουδαστή και ευνοούν ή δυσχεραίνουν την μάθηση αντίστοιχα (Μπασέτας, 2010· Κωσταρίδου-Ευκλείδη, 2012). Ως θετικές προσδοκίες ορίζονται οι προσδοκίες επιτυχίας και είναι αυτές που ενισχύουν το κίνητρο απόδοσης και επίδοσης του σπουδαστή. Αντιθέτως οι αρνητικές προσδοκίες, δηλαδή τα συναισθήματα φόβου για αποτυχία, είναι αυτές που αποδυναμώνουν το κίνητρο απόδοσης και το οδηγούν σε λανθασμένες ενέργειες ή ακραίες επιλογές (Παπαδόπουλος, 1994, όπως αναφ. στο Μπασέτας, 2010· Κουτελέκος & Χαλιάσος, 2014).

Πρωταρχικές αναζητήσεις επί των προσδοκιών και η συνέχειά τους

Οι απαρχές στη μελέτη των προσδοκιών και του φαινομένου του Πυγμαλίωνα δόθηκαν από την έρευνα των Robert Rosenthal και Lenore Jacobson το 1965. Μέσα από ένα πείραμα που διεξήγαγαν σε ένα σχολείο μιας φτωχής περιοχής του Chicago διερεύνησαν αν και σε τι βαθμό οι αλλαγές στις προσδοκίες των δασκάλων επηρεάζουν την σχολική επίδοση των μαθητών. Από την έρευνα αυτή διαπίστωσαν ότι οι μαθητές πέτυχαν υψηλότερες επιδόσεις όταν οι δάσκαλοι τους είχαν υψηλές προσδοκίες για αυτούς. Οι αρχικές υποθέσεις τους για την ύπαρξη θετικής ανάδρασης μεταξύ προσδοκιών και μαθησιακών επιδόσεων επαληθεύτηκαν. Αποδείχθηκε ότι οι αλλαγές στις προσδοκίες των δασκάλων δύναται να επηρεάσουν τις επιδόσεις των μαθητών και να λειτουργήσουν ως αυτό-εκπληρούμενη προφητεία. Όμως απουσίαζε η μελέτη της αρνητικής πλευράς της αυτοεκπληρούμενης προφητείας όσον αφορά τις προσδοκίες εκπαιδευτικών αλλά και των ίδιων των μαθητών.

Σε αντίθεση με αυτό, το φαινόμενο Golem δοκιμάστηκε σε μια μελέτη που έγινε από τους Elisha Babad, Robert Rosenthal και Jacinto Inbar το 1982. Τα διαφορετικά αποτελέσματα των προσδοκιών εξετάστηκαν ως συνάρτηση της ευαισθησίας των δασκάλων στην αποθάρρυνση και τη διάκριση ανάμεσα στα θετικά και τα αρνητικά αποτελέσματα των προσδοκιών των εκπαιδευτικών. Έτσι, προσδιορίστηκαν 26 προκατειλημμένοι και αμερόληπτοι δάσκαλοι με βάση την ευαισθησία τους να επηρεάζουν την πληροφόρηση στις επιδόσεις υψηλού ή χαμηλού επιπέδου μαθητών. Ενώ, οι δάσκαλοι με υψηλές προκαταλήψεις αντιμετώπιζαν αρνητικά τους μαθητές που θεωρούσαν ότι είχαν χαμηλό δυναμικό, οι αμερόληπτοι δάσκαλοι αντιμετώπιζαν εξίσου όλους τους μαθητές. Στο τέλος της μελέτης παρατηρήθηκε μια σαφής διάκριση από την άποψη της πραγματικής απόδοσης του μαθητή. Οι μαθητές με χαμηλές προσδοκίες συνέχισαν να αποδίδουν αρνητικά, σε αντίθεση με τους μαθητές που δέχτηκαν υψηλές προσδοκίες από τους δασκάλους τους. Έτσι, τα αρνητικά αποτελέσματα του Golem παρατηρήθηκαν όχι μόνο στη συμπεριφορά των εκπαιδευτικών αλλά και στην απόδοση των μαθημάτων.

Έχοντας ως έναυσμα τη έρευνα των Rosenthal και Jacobson (1968) πραγματοποιήθηκαν και άλλες μελέτες σχετικά με την επίδραση των προσδοκιών στη σχολική επίδοση του μαθητή όπως αυτές των Cooper (1971), Lavoie και Adams (1973), Wilkins και Glock (1973), Hecht και Strum (1974), Rose (1977), Cooper, Good, Blakey, Hinkel, Burger, Sterling & Baron (1979), Brophy (1982), Coleman και Jussin (1983), Sprouse και Webb (1994), Chang (2011), Boser, Wilhelm & Hanna, (2014). Σε εγχώριο επίπεδο το φαινόμενο αυτό μελετήθηκε από τον Μπασέτα (2010) και τη Λυκίδη (2012). Στις περισσότερες από αυτές τις έρευνες, μελετήθηκε η γενικότερη επιρροή των προσδοκιών ενώ, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στις θετικές προσδοκίες του εκπαιδευτικού. Αποδείχθηκε ότι οι θετικές προσδοκίες έχουν ως άμεσο επακόλουθο την υψηλή σχολική επίδοση του μαθητή χωρίς όμως να γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην επιρροή των αρνητικών προσδοκιών του εκπαιδευτικού. Αναπάντητο επίσης, έμεινε το ερώτημα αν και τι είδους προσδοκίες (θετικές ή αρνητικές) φέρουν οι ίδιοι οι μαθητές, πώς αυτές διαμορφώνονται αλλά και σε τι βαθμό επηρεάζουν τη μαθησιακή διεργασία.

Επίσης, υπήρξαν και έρευνες όπου εξέτασαν την επιρροή των προσδοκιών του διδάσκοντα σε ενήλικους σπουδαστές (Blakey, 1970· Rosenthal, 1975· Feldman & Theiss, 1980· Reynolds, 2007· O' Leary, 2010). Από τη διερεύνηση των προσδοκιών σε ενήλικες διαφάνηκε η ύπαρξη σημαντικής σχέσης αλληλεπίδρασης των προσδοκιών του εκπαιδευτικού και των επιδόσεων του φοιτητή, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον δόθηκε και σε άλλους παράγοντες όπως η λεκτική συμπεριφορά και η εθνικότητα. Στην περίπτωση των ενηλικών σπουδαστών οι έρευνες εστίασαν στη

διερεύνηση τόσο των θετικών όσο και των αρνητικών προσδοκιών. Επικεντρώθηκαν κυρίως στη μελέτη των προσδοκιών του καθηγητή. Απουσιάζουν όμως, αναφορές στις προσδοκίες των ίδιων των φοιτητών, τον τρόπο διαμόρφωσής τους και τις πηγές πρόκλησής τους.

Τέλος, έρευνες για τη διερεύνηση των προσδοκιών πραγματοποιήθηκαν και σε περιβάλλοντα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, όπως οι μελέτες των Rathert και Reed (2001) και της Νιάρη (2013). Και στις δύο έρευνες η διερεύνηση των προσδοκιών επικεντρώθηκε στην πλευρά των διδασκόντων, τα αποτελέσματα όμως, είναι αντιφατικά οπότε δεν προκύπτει κάποιο σαφές συμπέρασμα ούτε κάποια αξιόπιστη γενίκευση.

Από τις παραπάνω αναζητήσεις των προσδοκιών επιβεβαιώνεται η ύπαρξη της θετικής πλευράς της αυτό-εκπληρούμενης προφητείας στην εκπαίδευση. Υπαρκτή φαίνεται να είναι και η αρνητική της πλευρά από μεριάς προσδοκιών των εκπαιδευτικών, ανεπιβεβαιωτή όμως παραμένει από πλευράς προσδοκιών των σπουδαστών. Η μη σαφής ύπαρξη όλων των διαστάσεων του φαινομένου Golem σε εκπαιδευτικά περιβάλλοντα και η μη σαφείς ενδείξεις για τον τρόπο διαμόρφωσης των αρνητικών προσδοκιών των σπουδαστών, τις πηγές πρόκλησής τους και τις εκπαιδευτικές επιπτώσεις τους, προκαλούν ένα μυστήριο γύρω από το δαίμονα Golem. Ενώ, ανύπαρκτη είναι στη βιβλιογραφία και η διατύπωση προτάσεων για την καταπολέμηση του φαινομένου Golem σε εκπαιδευτικά περιβάλλοντα. Υπό αυτές τις παρατηρήσεις δημιουργούνται τα ερωτήματα: Παρατηρείται ή όχι το φαινόμενο Golem σε εκπαιδευτικά περιβάλλοντα; Υπάρχουν κάποιοι λόγοι για τους οποίους δεν μελετάται;

Οι θετικές προσδοκίες, το Φαινόμενο Πυγμαλίων

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η σημασία των προσδοκιών είναι άκρως σημαντική στη μαθησιακή διεργασία. Σύμφωνα με τον Μπασέτα (2010) η σημασία των προσδοκιών εντοπίζεται σε καθημερινή σχεδόν βάση στη σχολική τάξη. Η καταλυτική αυτή επίδραση των προσδοκιών αλλά και των στάσεων, προκαταλήψεων ή διαθέσεων του εκπαιδευτικού στη συμπεριφορά και στην επίδοση των εκπαιδευομένων είναι γνωστή ως «αποτελεσματικό του Πυγμαλίων» ή « Το φαινόμενο του Πυγμαλίων».

Το φαινόμενο αυτό περιγράφει την επίδραση που έχουν οι προσδοκίες ενός διδάσκοντα στη συμπεριφορά, τη στάση και κατά επέκταση την επίδοση των διδασκόμενων του. Το όνομά του φαινομένου αυτού προέρχεται από τον ελληνικό μύθο του Πυγμαλίων, σύμφωνα με τον οποίο ένας βασιλιάς της Κύπρου ερωτεύτηκε παράφορα ένα γυναικείο άγαλμα ώσπου τελικά η θεά Αφροδίτη το μετέτρεψε σε μια πραγματική γυναίκα, τη Γαλάτεια (Bulfinch, 1994· Chang, 2011· Kimmel, 2008· O' Leary, 2010).

Σύμφωνα με το φαινόμενο Πυγμαλίων, όσο υψηλότερη είναι η προσδοκία από κάποιο άτομο, τόσο πιο αποτελεσματικά αντιδρά και ανταποκρίνεται το άτομο αυτό. Σε εκπαιδευτικά περιβάλλοντα, δηλαδή, οι προσδοκίες του μαθητή και η επίδοσή του επηρεάζονται άμεσα από τις προσδοκίες του δασκάλου. Κατά το φαινόμενο αυτό ο δάσκαλος προκαλεί την υψηλότερη επίδοση του μαθητή απλά και μόνο επειδή την πιστεύει ή την ελπίζει (Boser et al., 2014· Chang, 2011· Reynolds, 2007· Trouilloud & Sarrazin, 2003· Tsiplakides & Keramida, 2010· Κατσίλλης, 2005· Νιάρη, 2013· Νιάρη & Μανούσου, 2013).

Στην περίπτωση όπου οι εκπαιδευτικοί φέρουν διαφορετικές προσδοκίες για τους μαθητές τους, αυτό δημιουργεί επιπτώσεις αυτοεκπληρούμενης προφητείας στους μαθητές (Brophy, 1982· Boser et al., 2014· Trouilloud & Sarrazin, 2003· Tsiplakides

& Keramida, 2010· Schiefele,1985). Είναι συγκεκριμένα η μορφή της αυτοεκπληρούμενης προφητείας, όπου μία πρόβλεψη προκαλεί θετική ανάδραση μεταξύ πεποίθησης και συμπεριφοράς. Έτσι, δύο άτομα που βρίσκονται στο ίδιο περιβάλλον έχοντας μεταξύ τους αλληλεπίδραση, το ένα άτομο τείνει να συμπεριφέρεται σύμφωνα με την αντίληψη που φέρει το άλλο άτομο για αυτόν (Brophy, 1982· Trouilloud & Sarrazin, 2003· Tsiplakides & Keramida, 2010).

Συγκεκριμένα στην εκπαιδευτική διεργασία, η διαδικασία της αυτοεκπληρούμενης προφητείας του εκπαιδευτικού στο μαθητή περιλαμβάνει τα ακόλουθα βήματα. Αρχικά, ο εκπαιδευτικός σχηματίζει προσδοκίες βάσει κάποιων χαρακτηριστικών όπως τα προηγούμενα επιτεύγματα μαθητών και το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο. Έπειτα, βασιζόμενος στις προσδοκίες που έχει σχηματίσει, συμπεριφέρεται διαφορετικά σε διαφορετικούς φοιτητές. Στη συνέχεια, οι προσδοκίες του εκπαιδευτικού μεταφέρονται στους μαθητές. Τέλος, οι μαθητές διαμορφώνουν τη συμπεριφορά τους και τις επιδόσεις τους σύμφωνα με τις αρχικές προσδοκίες του εκπαιδευτικού (Trouilloud & Sarrazin, 2003· Tsiplakides & Keramida, 2010· Νιάρη, 2013· Νιάρη & Μανούσου, 2013). Το φαινόμενο αυτό βρίσκει ανταπόκριση, τόσο σε μεμονωμένους μαθητές αλλά και σε επίπεδο τάξης, καθώς επηρεάζει τη δυναμική της τάξης.

Επομένως, προκύπτει ότι όταν οι διδάσκοντες έχουν θετικές προσδοκίες για τους σπουδαστές, αυτοί δέχονται περισσότερες ευκαιρίες μάθησης και προκλήσεις. Οι συμπεριφορές, δηλαδή, των εκπαιδευτικών επηρεάζουν τις επιδόσεις των μαθητών με έναν θετικό τρόπο. Τι συμβαίνει όμως όταν οι διδάσκοντες φέρουν χαμηλές ή αρνητικές προσδοκίες για τους εκπαιδευόμενους τους;

Οι αρνητικές προσδοκίες, το Φαινόμενο Golem

Ως απόρροια του φαινομένου Πυγμαλίωνα προκύπτει το Φαινόμενο «Golem» που αναφέρεται στις χαμηλές ή αρνητικές προσδοκίες. Πρόκειται για το φαινόμενο όπου οι χαμηλές- αρνητικές προσδοκίες που δέχεται ένα άτομο, το οδηγούν σε μείωση των επιδόσεων του. Αποτελεί, δηλαδή, την αρνητική πλευρά της αυτοεκπληρούμενης προφητείας, όπου οι άνθρωποι αντιδρούν στις χαμηλές-αρνητικές προσδοκίες που έχουν οι άλλοι ή οι ίδιοι για τον εαυτό τους, και με τα έργα τους προσπαθούν να γίνουν συμβατοί με αυτές (O'Leary, 2010· Reynolds, 2007). Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται κυρίως και μελετάται σε εκπαιδευτικά και οργανωτικά περιβάλλοντα.

Το όνομά του πηγάζει από την εβραϊκή λαϊκή παράδοση. Σύμφωνα με αυτή το golem ήταν ένα ανθρωποειδές πλάσμα φτιαγμένο από πηλό ή χώμα με ανθρώπινη όψη. Το πλάσμα αυτό αποκτούσε πνοή χάρη σε ξόρκια ή μαγικές λέξεις, που τις έγραφε ο δημιουργός τους πάνω στο μέτωπό του ή σε ένα κομμάτι πάπυρο που το κολλούσε στο στόμα του. Στην περίπτωση που κάποιος κατάφερνε να σβήσει τη μαγική λέξη, το golem κατέρρευε, παρασύροντας και τον δημιουργό του (<https://en.wikipedia.org>).

Στην κοινωνική ψυχολογία και συγκεκριμένα την γνωστική προσέγγιση, οι αρνητικές προσδοκίες που φέρει ένα άτομο για μια ομάδα ή για κάποιο θέμα περιέχονται μαζί με τις γνώσεις και τις πεποιθήσεις στο φάσμα των στερεοτύπων (Βοσνιάδου, 2005).

Η πλειοψηφία των ανθρώπων έχουν κάποια στάση ή προσδοκία απέναντι σε διάφορα πρόσωπα, αντικείμενα ή θέματα που έρχονται σε επαφή. Αξιοπερίεργο, όμως, είναι ότι οι άνθρωποι πολλές φορές έχουν αρνητικές προσδοκίες για πρόσωπα ή θέματα για τα οποία γνωρίζουν ελάχιστα. Η διαπίστωση αυτή οδήγησε αρκετούς ερευνητές (Κωσταρίδου-Ευκλείδη, 2012· Murphy & Rodriguez-Manzanares, 2009· Quiamzade et al., 2015· Schiefele,1985) να ασχοληθούν με τα κίνητρα που οδηγούν τους ανθρώπους στην υιοθέτηση προσδοκιών. Σύμφωνα με τον Katz και την ψυχαναλυτική θεωρία (1960, όπως αναφέρεται στην Βοσνιάδου, 2005) οι προσδοκίες

μπορούν να λειτουργήσουν ως μηχανισμοί άμυνας του Εγώ, βοηθώντας το άτομο να διαχειριστεί τις εσωτερικές του συγκρούσεις μέσω της μετάθεσης ή προβολής των αρνητικών του συναισθημάτων σε άλλα πρόσωπα, ομάδες ή καταστάσεις.

Στην περίπτωση όμως, που οι διδάσκοντες κατέχουν αρνητικές προσδοκίες προς τους σπουδαστές, δημιουργούνται δυσμενείς συνθήκες μάθησης και η συμπεριφορά του διδάσκοντα επηρεάζει με αρνητικό τρόπο τις επιδόσεις των σπουδαστών. Οι διδάσκοντες με τα λόγια τους και τις ενέργειες τους μεταφέρουν την έλλειψη εμπιστοσύνης τους. Αυτό γίνεται αντιληπτό από τον φοιτητή με αποτέλεσμα, να τον αποθαρρύνει και να τον οδηγεί σε ανικανότητα (Chang, 2011· Dinkmeyer, 1986· Reynolds, 2007· Trouilloud & Sarrazin, 2003).

Η μεταφορά των προσδοκιών του διδάσκοντα για τον σπουδαστή δε γίνεται πάντοτε με άμεσο τρόπο. Έρευνες έχουν δείξει (Brophy, 1982· Trouilloud & Sarrazin, 2003· Tsiplakides & Keramida, 2010) ότι η μεταφορά προσδοκιών μπορεί να γίνει με διάφορους τρόπους, μερικές φορές μάλιστα χωρίς να το καταλαβαίνουν. Όμως ακόμη και στην περίπτωση όπου οι αρνητικές προσδοκίες δεν εκφράζονται προφορικά, αλλά μεταδίδονται μη λεκτικά, τα αποτελέσματα του φαινομένου Golem μπορούν να παρατηρηθούν. Οι διδάσκοντες, δηλαδή, ορμώμενοι από κάποιο χαρακτηριστικό των σπουδαστών, τους χαρακτηρίζουν ως λιγότερο ικανούς με αποτέλεσμα να χρησιμοποιούν διαφορετικές πρακτικές και συμπεριφορές απέναντί τους. Επομένως, οι αρνητικές προσδοκίες, οι προσδοκίες των διακρίσεων και η λανθασμένη αξιολόγηση του εκπαιδευτικού μπορεί να έχει επιβλαβείς συνέπειες στα κίνητρα των σπουδαστών (Brophy, 1982).

Σύμφωνα με τον Brophy (1985) οι αρνητικές προσδοκίες μπορούν να πάρουν αρκετές μορφές (όπως αναφέρεται στον Chang 2011). Οι μορφές αυτές είναι οι εξής:

- ο εκπαιδευτικός να μην ασχολείται αρκετά με τους «χαμηλών προσδοκιών» μαθητές
- ο εκπαιδευτικός να ασκεί σε αυτούς τους μαθητές έντονη και συχνή κριτική σε κάποια αποτυχία
- ο εκπαιδευτικός να μην τους επαινεί συχνά σε κάποια επιτυχία ή να τους επαινεί με ανάρμοστο τρόπο
- ο εκπαιδευτικός να μην τους παρέχει ανατροφοδότηση
- ο εκπαιδευτικός να τους τοποθετεί σε καθίσματα στο πίσω μέρος της τάξης
- ο εκπαιδευτικός να μην τους παρέχει την απαραίτητη προσοχή ή αλληλεπίδραση

Τέτοιου είδους προσδοκίες των εκπαιδευτικών μπορεί να έχουν αρνητική επίδραση στις αντιλήψεις των εκπαιδευομένων για την αυτο-αποτελεσματικότητά τους. Όταν υπάρχει αρνητική προσδοκία στο άτομο, αυτό τείνει να παράγει το ίδιο αρνητικό ή ελάχιστο αποτέλεσμα. Οι αρνητικές προσδοκίες ως προς την αυτεπάρκεια οδηγούν το άτομο να βιώνει απογοήτευση, να νιώθει αδύναμο και να είναι παθητικό. Η αυτοεκτίμησή του πλήττεται και εκλείπει ο ενθουσιασμός για την ολοκλήρωση κάποιας ενέργειας. Η αποθάρρυνση προκαλείται από την πεποίθηση ότι ο άνθρωπος δεν επαρκεί για να αντιμετωπίσει κάποια απαίτηση. Ο αποθαρρυνμένος εκπαιδευόμενος θα αποφύγει να ασχοληθεί με ενέργειες ή δραστηριότητες που φοβάται ότι δεν θα ανταπεξέλθει ικανοποιητικά (Dinkmeyer, 1986· Κουτελέκος & Χαλιάσος, 2014). Η έλλειψη εμπιστοσύνης στον εαυτό του, τον κάνει να μην προσδοκά την επιτυχή έκβαση μιας ενέργειάς του. Η χαμηλή του δηλαδή, αυτοπεποίθηση τον οδηγεί να μην αναλαμβάνει ριψοκίνδινες καταστάσεις και ενέργειες, καθώς υπάρχει έντονα ο φόβος για αποτυχία. Έτσι, εξαρτάται από την αποδοχή και την έγκριση των άλλων για να νιώσει καλά με τον εαυτό του (www.skf.psych.uoa.gr).

Το φαινόμενο Golem σε αυτή την περίπτωση, μπορεί να αποδοθεί στην έλλειψη εσωτερικών κινήτρων του ατόμου. Όταν, δηλαδή, οι ανάγκες του εγώ δεν ικανοποιούνται, οι προσδοκίες ελπίδας για επιτυχία εξαλείφονται. Έτσι, το φαινόμενο Golem, οδηγεί σε λιγότερη προσοχή, λιγότερη ανάδραση ή επαίνους και άσχημες ενέργειες και μπορεί να αποτελέσει παράγοντα υποκίνησης για ένα άτομο, είτε βρίσκεται σε περιβάλλον εκπαίδευσης είτε σε εργασιακά περιβάλλοντα (<http://psychologenie.com>).

Η κριτική αποτίμηση στο φαινόμενο Golem και την επίδραση των αρνητικών προσδοκιών στην εκπαιδευτική διαδικασία

Έπειτα από την πρωταρχική έρευνα των Rosenthal και Jacobson (1968) υπήρξαν οπαδοί που αποδέχθηκαν τα πορίσματά τους άκριτα και τα αντιμετώπισαν ως το κλειδί για την εξάλειψη των εκπαιδευτικών ανισοτήτων. Φάνηκαν να πιστεύουν ότι όλοι οι σπουδαστές θα μπορούσαν να πετύχουν επιδόσεις υψηλού επιπέδου το συντομότερο και οι δάσκαλοι θα είχαν εκπαιδευτεί στο να έχουν υψηλές προσδοκίες για αυτούς (Brophy, 1982). Όμως, είναι δύσκολο να προβλέψει κανείς τα αποτελέσματα των εκπαιδευτικών προσδοκιών, ακόμη και με γνώση της ακρίβειάς του. Αυτό συμβαίνει, αφενός επειδή οι προσδοκίες αλληλεπιδρούν με τις πεποιθήσεις για την εκμάθηση και τη διδασκαλία και αφετέρου επειδή, οι σπουδαστές διαφέρουν ως προς την ερμηνεία τους και την ανταπόκριση στην εκάστοτε συμπεριφορά του δάσκαλού τους. Επομένως, οι παρόμοιες προσδοκίες μπορεί να οδηγήσουν σε διαφορετική συμπεριφορά αλλά και η παρόμοια συμπεριφορά δύναται να παράγει διαφορετικά αποτελέσματα των σπουδαστών. Σημασία δηλαδή, έχει ο τρόπος που ο εκπαιδευόμενος αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα- προσδοκίες και όχι η ίδια η πραγματικότητα.

Επιπλέον, θολό είναι το τοπίο όσον αφορά τον τρόπο και τις συνθήκες διαμόρφωσης των προσδοκιών του εκπαιδευτικού. Στην βιβλιογραφία, (Brophy, 1982· Lavoie & Adams, 1973· Tsiplakides & Keramida, 2010· Κατσίλλης, 2005) αναφέρονται ως βασικός παράγοντας σχηματισμού των προσδοκιών, οι σχολικές επιδόσεις του μαθητή όπως αυτές διαμορφώνονται από βαθμούς προηγούμενων ετών, αρχικές αξιολογήσεις του εκπαιδευτικού ή σχόλια συναδέλφων. Όμως, είναι πιθανό αυτές οι προσδοκίες να οφείλονται σε στερεότυπα όπως το φύλο, η εξωτερική εμφάνιση ή η εθνικότητα. Αξιοπεριεργό είναι ωστόσο το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί προβαίνουν στο σχηματισμό προσδοκιών και προβλέψεων μελλοντικής επιτυχίας ή αποτυχίας με βάση τις εμπειρίες τους, αφήνοντας έτσι, ανοιχτό το διάλογο για το σχηματισμό των προσδοκιών (Boser et al., 2014· Brophy, 1982). Επιπλέον, ενδέχεται οι χαμηλές-αρνητικές προσδοκίες των εκπαιδευτικών για τους μειονεκτούντες μαθητές να αντανakλούν απλώς τα χαμηλότερα επίπεδα της ακαδημαϊκής επίδοσης αυτών των μαθητών (Boser et al., 2014).

Τέλος, εστιάζοντας στις επιδράσεις του φαινομένου Golem διαπιστώνουμε ότι η βιβλιογραφία σχετικά με την επίδραση των αρνητικών προσδοκιών στη μαθησιακή διεργασία είναι αρκετά περιορισμένη καθώς οι περισσότερες έρευνες που πραγματοποιήθηκαν σε επίπεδο μαθητών εστίασαν στην επίδραση των θετικών προσδοκιών. Επιπλέον, αδιευκρίνιστο παραμένει το γεγονός αν υπάρχουν αρνητικές προσδοκίες από την πλευρά των ενήλικων φοιτητών της συμβατικής αλλά και της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, καθώς δεν βρέθηκε κάποια έρευνα που να εστιάζει αποκλειστικά στον τομέα αυτό. Ίσως αυτό να εξηγείται από τη διαπίστωση που έκανε ο O'Leary (2010) ότι δηλαδή, παρότι το φαινόμενο της αυτοεκπληρούμενης προφητείας έχει δύο μορφές, το φαινόμενο Πυγμαλίων (θετικές προσδοκίες) και το φαινόμενο Golem (αρνητικές προσδοκίες), το δεύτερο μελετάται σπανίως εξαιτίας

ηθικών ανησυχιών. Γεγονός εύλογο αφού είναι δύσκολο να επιτρέψει κάποιος γονέας τη συμμετοχή των παιδιών του σε μια μελέτη που έχει σχεδιαστεί για να τα «βλάψει».

Συμπεράσματα

Έχοντας ως επίκεντρο το Φαινόμενο Golem, η παρούσα εργασία ασχολήθηκε με τη διερεύνηση του ρόλου των προσδοκιών στη μαθησιακή διεργασία. Από τη διαδικασία αυτή αναδείχθηκε ο ρόλος του ανθρώπινου παράγοντα και η συμβολή των θετικών και αρνητικών του συναισθημάτων στη μαθησιακή διεργασία. Μέσα από τη διερεύνηση του Φαινομένου Golem αποσαφηνίστηκε η σημασία της αποθάρρυνσης και ο ρόλος των αρνητικών προσδοκιών του εκπαιδευόμενου στη μαθησιακή του επίδοση.

Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι για να αντισταθμιστούν τα αποτελέσματά του Golem, οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να γεννούν θετικά και αισιόδοξα συναισθήματα στους εκπαιδευόμενούς τους. Αυτό είναι το κλειδί για την παρακίνηση και την αύξηση της αποτελεσματικότητας ενός ατόμου. Εκτός από αυτό, ο ίδιος ο εκπαιδευόμενος πρέπει να παρακινεί τον εαυτό του απολαμβάνοντας τη μαθησιακή διαδικασία. Έτσι, αντί να αναζητά εξωγενή κίνητρα με τη μορφή επαίνων ή ανταμοιβών, οφείλει να επιδιώκει την επίτευξη και την επιτυχία των σπουδών. Αυτό θα οδηγήσει σε καλύτερες επιδόσεις και σύντομα ο δαίμονας του golem θα εκδιωχθεί από τους εκπαιδευόμενους που έχουν χαρακτηριστεί ως «χαμηλών επιδόσεων» από τον διδάσκοντά τους ή ως «ανίκανοι» από τον ίδιο τους τον εαυτό.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Babad, E. Y., Rosenthal, R., & Inbar, J. (1982). Pygmalion, Galatea, and the Golem: Investigations of Biased and Unbiased Teachers. *Journal of Educational Psychology*. Vol. 74, pp. 459-474. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: <http://psychologenie.com> (25/08/2017)
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a Unifying Theory of Behavioral Change. *Psychology Review*. Vol. 84, No. 2, pp. 191-215. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: www.uky.edu (25/01/2017)
- Βοσνιάδου, Σ. (2005). *Εισαγωγή στην Ψυχολογία: Κοινωνική Ψυχολογία, Κλινική Ψυχολογία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Boser, U., Wilhelm, M., & Hanna, R. (2014). *The Power of the Pygmalion Effect: Teachers Expectations Strongly Predict College Completion*. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: www.eric.ed.gov. No ED 564606 (10/11/2016)
- Brophy, J. E. (1982). *Research on the Self-Fulfilling Prophecy and Teacher Expectations*. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: www.eric.ed.gov. No ED 221530 (10/11/2016)
- Bulfinch, T. (1994). *The Golden Age of Myth & Legend: The classical mythology of the ancient world*. Hertfordshire: Wordsworth Editions Ltd.
- Chang, J. (2011). A Case Study of the “Pygmalion Effect”: Teacher Expectations and Student Achievement. *International Education Studies*, Vol. 4, No. 1, pp. 198- 201. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: www.eric.ed.gov. No EJ 1066376 (10/11/2016)
- Dinkmeyer, D. (1986). *Μάθε: Να παραδέχεσαι, να ενθαρρύνεις, να πειθαρχείς, να σέβασαι τον εαυτό σου και τους άλλους. Βασικές Αρχές Αγωγής, Συμπεριφοράς Και Σχέσεων Γονέων - Εφήβων*. Αθήνα: Θυμάρι.
- Hurd, S. (2005). Autonomy and the Distance Language Learner. In B. Holmberg, M. Shelley & C. White (Eds.), *Distance Education and Languages: Evolution and Change*. (pp. 55- 76). Clevedon: Multilingual Matters.
- Κατσίλλης, Μ. Ι. (2005). Αυτοεκπληρούμενη προφητεία, πολιτιστικό κεφάλαιο και άνισες ευκαιρίες στην εκπαίδευση. *Επιστημονική Επετηρίδα Αρέθας*, 3, σσ. 131-138. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: www.elemedu.upatras.gr (10/11/2016)
- Kimmel, E. A. (2008). *Η Ελληνική Μυθολογία: Σε Παραμύθια Για Παιδιά*. Αθήνα: Πατάκη.
- Κουτελέκος, Ι., & Χαλιάσος, Ν. (2014). Προσδοκίες. *Το Βήμα του Ασκληπιού*. Vol. 13, No.2, σσ. 134-143. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.vima-asklipiou.gr> (25/01/2017)

- Κωσταρίδου-Ευκλείδη, Α. (2012). Ψυχολογία κινήτρων. Αθήνα: Πεδίο.
- Lavoie, J., & Adams, G. R. (1973). Pygmalion in the Classroom: *An Experimental Investigation of the Characteristics of Children on Teacher Expectancy*. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: www.eric.ed.gov. No ED 088973 (10/11/2016)
- Μπασέτας, Κ. (2010). *Οι προσδοκίες των δασκάλων και οι επιδράσεις τους στους μαθητές*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Murphy, E., & Rodriguez-Manzanares, M. A. (2009). Teachers' Perspectives on Motivation in High School Distance Education. *Journal of Distance Education / Revue Revue de l'Education À Distance*. Vol. 23, No. 3, pp. 1-24. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: www.eric.ed.gov. No EJ 865346 (01/02/2017)
- Νιάρη, Μ. (2013). Το Φαινόμενο του Πυγμαλίωνα στην εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση. Η περίπτωση του προγράμματος Σπουδές στην Εκπαίδευση του ΕΑΠ. (*Διπλωματική Εργασία*). Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: <https://apothesis.eap.gr> (10/10/2016)
- Νιάρη, Μ., & Μανούσου, Ε. (2013). Το φαινόμενο Πυγμαλίωνα, η επίδρασή του στη μαθησιακή διεργασία και η διδακτική του αξιοποίηση. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *7ο Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση. Μεθοδολογίες Μάθησης*, 8-10 Νοεμβρίου 2013, σσ. 36-48. Αθήνα: ΕΔΑΑΕ.
- O' Leary, B. (2010). *The Effects of Expectations on Performance: Generalizing Galatea*. Διαθέσιμο το διαδικτυακό τόπο: <http://scholar.utc.edu> (25/01/2017)
- Quiamzade, A., Mugny, G., & Butera, F. (2015). *Κοινωνική Ψυχολογία της γνώσης*. Αθήνα: Πεδίο.
- Reynolds, D. (2007). Restraining Golem and Harnessing Pygmalion in the Classroom: A Laboratory Study of Managerial Expectations and Task Design. *Academy of management Learning & Education*. Vol. 6, No. 4, pp. 475-483. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: amle.aom.org (10/11/2016)
- Schiefele, H. (1985). *Κίνητρα Μάθησης ως Σκοπός και Προϋπόθεση για μια Αποτελεσματική Διδασκαλία*. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: <https://ojs.lib.uom.gr> (25/01/2017)
- Trouilloud, D., & Sarrazin, P. (2003). Les connaissances actuelles sur l'effet Pygmalion: processus, poids et modulateurs. *Revue Française de Pédagogie*. 145 pp. 89-119. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: hal.archives-ouvertes.fr (10/02/2017)
- Tsiplakides, I., & Keramida, A. (2010). *The Relationship between Teacher Expectations and Student Achievement in the Teaching of English as A Foreign Language*. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: www.eric.ed.gov. No EJ 1081569 (13/12/2016)